

Objavljeno u: *Pregled: časopis za društvena pitanja, br. 2-3, god. LXIII, 1973.*

... Žena tek danas postavlja svoje prave ljudske zahtjeve, za razliku kada je postavljala egzistencijalne. Dijalektika njenih potreba je intenzivnija jer je istorijski „zakasnila“, zaostala, a njenim interesovanjem, izlaskom iz „kućnog ropstva“, tek da počinje revolucija i sasvim očekivano se njene potrebe brzo šire.

Franjo Kožul

JEDAN PRISTUP ISTRAŽIVANJU POLOŽAJA ŽENE U BOSNI I HERCEGOVINI

Gotovo sve rasprave o tzv. Ženskom pitanju sadrže tvrdnju da se Marks i Engels nisu posebno bavili problemima žene kao zasebne statusne kategorije. Ono što je njih zanimalo je pitanje eksploatacije i ropkog rada radničke klase, gdje se žena ističe kao posebno ugrožena i porobljena. Sudeći po svemu i Marks i Engels su koncipirali ženu kao dio društva, a da njen položaj ovisi od njenog položaja u ukupnoj strukturi društva. Za prvo, fundamentalno istraživanje uzima se Bebelova iscrpna analiza ženskog statusa u njegovom čuvenom djelu „Žena i socijalizam“. To će ostati glavni i tako reći jedini izvor saznanja i teorijskog nasljeđa iz marksističke literature „o ženskom pitanju“ do Lenjina. Lenjin je sa svom ozbiljnošću uviđao, da bez oslobođenja žena nema oslobođenja uopšte. Od Lenjina do najnovijeg vremena ponovo nastaje diskontinuitet izučavanja jednog od osnovnih pitanja slobode čovjeka. Ono što je evidentno, jeste činjenica da je problem žene izveden na novi nivo. Više se ne postavljaju stara pitanja, pitanja njene formalno-pravne i ustavno-deklaratorne ravnopravnosti. Žena je koncipirana kao „čovjek“, jednak i ravnopravan član društva i jedno od istorijskih pitanja je skinuto sa dnevnog reda. Štaviše, u socijalističkim sistemima žena je bonificirana i „privilegovana“ sa mnoštvom pojedinačnih prava, posebice u pogledu njenog statusa na radnom mjestu i kada je u pitanju njena funkcija majke. Tako se stiče utisak da se time završila jedna od naslijeđenih faza u procesu emancipacije žene i građenja njenog statusa u ukupnoj socijalističkoj strukturi

društva. Praktični doprinos žene u izvođenju socijalističkih revolucija je povijesna potvrda da je žena „čovjek drugog reda“ samo kao posljedica njenog klasnog statusa i položaja osobe porobljene i reducirane na biološku funkciju. Svojim vlastitim snagama, ravnopravno i jednako je bila akter revolucije i time zbacila bar jedan teret prošlosti i epohalnu etiketu, da je suptilniji, ali zato „slabiji“ i inferiorniji pol u procesu socijalnog građenja i vršenja društvenih promjena.

U teorijskoj ravni sva novina nije izučena i poslije Lenjina ponovo imamo teorijski vakuum u izučavanju i naučnom ispitivanju fenomena što se pragmatički određuje kao „žensko pitanje“. U našoj zemlji, od oslobođenja do danas, imamo mnoštvo parcijalnih istraživanja sa teorijskim i naučnim pretenzijama, ali se najčešće ostajalo na mikronivoima ili izdvojenim pitanjima bez uopštavanja i izvođenja generalnijih zaključaka i sudova. Društvenu misao, u nas, najviše je zanimao problem braka i porodice i u tom kontekstu istraživan je socijalni status žene. Dalje od toga je pitanje položaja zaposlene žene sa zanimljivom tendencijom da se uvijek postavljalo pitanje „kako pomoći ženi“. Sve što se činilo s ciljem da se osigura mogućnost odgoja i vaspitanja i podizanja djece, uvijek se čak i formalno-pravno određivalo kao „pomoć“ ženi, a ne društvena potreba i društvena obaveza, odnosno generacijska odgovornost društvu.

Zbog nedostatka temeljnih analiza u svjetsko-istorijskim relacijama, zatim zbog nedostatka kontinuiranog teorijskog rada u ovoj sferi društvenog života, a pogotovo zbog nedostatka fundamentalnih istraživanja u našem socijalnom prostoru, od početka našeg istraživanja, našli smo se pred pitanjem: odakle početi, na čemu temeljiti polazne pretpostavke. Da bi na već jednom dostignutom nivou mogli poći korak dalje u traženju socijalnog statusa žene danas, u našem sistemu vrijednosti, u našim uslovima.

Ostati na nivou apstraktnog i spekulativnog osmišljavanja socijalne situacije u spletu specifičnih okolnosti svake vrste, činilo se, da takav rad ne bi bilo moguće staviti u funkciju društvenih potreba, a aktuelne potrebe su osnovni motiv zajedničkog napora svih učesnika u istraživanju. S druge strane, ako bismo naše istraživanje utemeljili samo na empiričkim činjenicama, sakupljenim na malom prostoru i sa malim uzrokom respodenata, pomislili

smo, nećemo li ostati na nivou čistog pragmatizma koji bi nas naveo na voluntarizam u zaključivanju i izvođenju neargumentovanih vrijednosnih sudova.

Osim toga, tvrditi ili „mjeriti“ trend kretanja u razvoju jedne pojave, bez temporalnog poređenja, teško da je uopšte moguće.

To je bila naša prva dilema, i mi smo je razriješili na taj način što smo najprije prikupili najbitnije iz izvora teorijske misli, uzimajući uglavnom socijalističko misaono nasljeđe, a zatim izvršili analizu iskustvenih činjenica do kojih smo tokom istraživanja došli. Druga naša dilema se sastojala u činjenici što nismo mogli našim istraživanjem obuhvatiti sve kategorije ženskog stanovništva i sve uzraste i kako to nije bilo izvodljivo, opredijelili smo se za kategoriju zaposlenih žena sa desetpostotnim uzorkom „domaćica“, ali opet iz urbanih sredina. Po našem uvjerenju da je status kategorije seoske žene daleko lakše pretpostaviti, jer je jednostavniji i na bazi opštih saznanja i impresija jasniji, ako ništa drugo, manje je složen i komplikovan. Tu je tradicija i tradicionalni status žene, sa svim onim što se pod tim podrazumijeva, dominantni činilac, za razliku od statusa žene radnice i žene iz urbane sredine, gdje se pitanje žene postavlja na novoj razini.

Pojam žena podrazumijeva samo diferenciranje na bazi polne polarizacije i ništa više, ako je riječ o društvenoj sadržini pojma koji nas ovdje i zanima. Dakle, pojam podrazumijeva sve kategorije, emancipirane i konzervativne, bogate i siromašne, obrazovane i nepismene, angažirane i pasivne, mlađe i starije i sa različitim društvenim statusima. Prema tome, ženu od ukupne strukture ne dijeli samo pol nego mnoštvo osobnih i društvenih determinanti. Tako je nastala naša treća dilema koja se sastoji u sljedećem: da li, dakle, ispitivati grupne i personalne statuse pojedinih kategorija žena unutar same ženske strukture ili pristupiti profilisanju optimalnog modela, da bismo dobili „srednje stanje“ bez unutarnjih diferencijacija. Kako je u kontekstu unutarnje diferencijacije sadržano klasno-socijalno pitanje strukture, a ne samo specifično žensko pitanje, mi smo se opredijelili da posmatramo ženu kao tipski model bez ulaženja u unutarnju podjelu na različite kategorije.

Najteža dilema se nametnula u vrijeme odabira ili selekcije faktora koji imaju dominantan i dominirajući utjecaj na savremeni status žene u našem prostoru. Bez dvojbe bili smo svjesni da opšti stepen razvijenosti društva u

ekonomskom i kulturnom smislu, određujuće djeluje na status svih socijalnih kategorija, bez obzira na kriterije diferencijacije. Posebno smo imali čistu polaznu pretpostavku da je stepen ekonomske razvijenosti društva limitirajući faktor života uopšte, a pogotovo određujući u pogledu statusa pojedinih kategorija.

Iskustva drugih zemalja i saznanja do kojih smo došli prije našeg opredjeljenja upućivali su nas na činjenicu da stepen ekonomske razvijenosti, pa i kulturne, nisu isključivi limiti građenja socijalnog statusa žene, pa ni njene emancipacije. Više smo bili uvjereni da socijalni status žene, prije svega i više od svega zavisi od produkcionog odnosa u procesu materijalne produkcije. Tako smo došli do prvog činioca koji ima najviši stepen utjecaja na status čovjeka, a time i žene kao polne kategorije. Mi smo, u tom kontekstu, uključili kao primarne činioce utjecaj idejno-političke naravi.

Međutim, kako je žena povijesno i aktuelno u posebnom statusu koji nije određen samo sistemom odnosa, nego na njenu sudbinu ima utjecaja i mnoštvo drugih socijalnih sila izvan stanja u idejnoj i političkoj sferi, bilo je nužno uključiti i druge dimenzije života koji sačinjavaju ukupnost ženskog bića i biološke i socijalne sadržine.

Prema tome, mi nismo mjerili korelacije između opštesocijalno ekonomskih procesa i procesa građenja statusa žene u Bosni i Hercegovini iz prosto dva razloga: Prvo, što se može pretpostaviti da je status svih članova društva na personalnom, grupnom i globalnom planu određene socijalno-ekonomskim limitima, pa žena tu nije u specifičnom položaju. Drugo, sasvim je jasno da ekonomska razvijenost može biti pretpostavka, ali ne i realizovana, odnosno ostvarena. Uz sve to da napomenemo: objektivne okolnosti nije moguće razrješavati po želji ili posredstvom iznađenog izuma sistema socijalnih odnosa, i smjelim akcijama, nego su date, a njihovo negativno dejstvo ukloniti nije posao jednog dana, pa ni jedne generacije. Zapravo, mi smo tražili one centre žarišta, elemente zastoja ili usporavanja koji se ispoljavaju, razvijaju ili održavaju usljed negativne socijalne inercije i nedovoljne socijalne akcije da se put ravnopravnosti i emancipacije žene raščisti kako bi se faktičko stanje bar približno proklamovanom i normativno-pravnom stanju. Naravno, kako je život žene ukupnost i totalitet čovjekovog života, lista determinanti i faktora utjecaja bi se mogla širiti, ali smo se zadržali na onome što smo smatrali da je najbitnije.

Mi smo se i u tom pogledu opredijelili na selekciju ili odabir onog što smo vjerovali da je u Bosni i Hercegovini najbitnije. Kao što je vidljivo iz našeg rada, uzeli smo, dakle, osim produkcionog odnosa, kao primarne faktore utjecanja, tradiciju, porodicu, stepen zaposlenosti i stepen obrazovanja ženskog stanovništva. Dakako, kao intervenirajuće varijable, respektovali smo i druge socijalne fenomene koji se ispoljavaju kao novina istorije, ili novina našeg vremena, ali samo radi dopune ili upotpunjavanja ukupne slike stanja, a ne kao posebne dimenzije života žene – koje ispitujemo.

Raščišćavanje i sadržajno i metodološko i preciziranje obima istraživanja dovelo nas je pred osnovno pitanje u što „sumnjamo“, što bi istraživanjem trebalo da provjerimo. Prevedeno na stručni jezik, postavilo se pitanje kako postaviti osnovnu hipotezu ili generalnu hipotezu. Na bazi impresija, parcijalnih istraživanja, političkih procjena i laičkih saznanja oštro se nametnuo utisak da je proces ravnopravnosti žene, njena emancipacija i samoupravna afirmacija u stanju zastoja, stagnacije, a po nekim indikatorima, proces bi nekontrolisano mogao dobiti suprotan tok od željenog, a programski, još u revoluciji, istorijski određen.

Na takve polazne premise i prethodne i neprovjerene zaključke navodili su nas, između ostalih ovi indikatori: Prvo, vitalna i sekundarna statistika, na nivou kvantifikacije, bez dvojbe, pokazuje da je participacija žene u Bosni i Hercegovini u društvenom, a pogotovo političkom životu u rapidnom opadanju (vidi poglavlje VI), a poznato je da bez participacije, odnosno angažovanja nema pretpostavki borbe za socijalni status nijedne socijalne zasebnosti, pa time ni žene kao specifične kategorije. Ženi niko nije podario ono što je već dostigla, nego je to rezultat njene borbe iz dalje ili bliže prošlosti. Revolucija kao istorijski procesi njeno učešće u tom procesu su izveli ženu iz ropstva koje nije daleka uspomena. Drugo, osjetno se otvorio proces redukcije tzv. Objekata društvenog standarda koji su u vrijeme kada smo bili siromašniji bili uspostavljeni. S druge strane podvođenje objekata ove vrste pod zakon tržišta, isključio je iz njihovog korištenja pogotovo one kategorije žena koje nisu, usljed ekonomskog statusa, u mogućnosti da takav sistem korišćenja materijalno izdrže. To je ugrozilo pogotovo ženu majku i ženu radnicu, koja usljed kućnih poslova apstinira u javnom životu.

Treće, posredstvom sredstava masovne komunikacije i regeneracijom buržoaskog morala u tehnokratskoj viziji življenja, žena se pokušava vratiti na ono što je čini biološkim, a ne društvenim i slobodnim čovjekom. Davanje preimućstva biološkim svojstvima žene i ostvarenjem mogućnosti brzog, efikasnog i bez rada postignutom uspjehu žene, posredstvom bioloških svojstava, vjerovatno je prinudilo ženu na apstinenciju u društvenom životu; kao što ćemo kasnije vidjeti to nam potvrđuje ukupan fond činjenica. Četvrto, socijalne i porodične funkcije žene se permanentno umnožavaju, pogotovo u sferi društvenog. Žena je prihvatila novinu vremena po kojoj žena preuzima tzv. Tradicionalne funkcije; ali nema pouzdanijih dokaza da su muškarci spremni preuzimati tradicionalne funkcije žene, pogotovo u porodici.

Peto, samoupravni status smo uzeli kao specifičan model odnosa i socijalne organizacije koja se ne razvija nezavisno da bi od sistema odnosa zavisio socijalni status na globalnom planu. Prema tome našu pažnju smo usmjerili na „mjerjenje“ stepena utjecaja tradicije. Reafirmacija tradicionalnog odnosa, na ženu, posebno u Bosni i Hercegovini, čini se da je jedan od bitnih uzroka zastoja započetog procesa. Da odmah napomenemo da je tradicija što se u najvećoj mjeri realizuje u braku i porodici, jedan od snažnih činilaca života žene na personalnom planu, ali personalni i globalni nivo nije moguće odvojiti. Šesto, proces snaženja robnonovčanog načina mišljenja i njegovo snaženje u praksi, ponovo je ugrozio ženu u licitiranju sa muškarcem. Žena višestruko opterećenakao majka, domaćica, odgojiteljica, supruga, radnica i aktivna jedinka, nije mogla da izdrži sa muškarcem. Ako se tome doda njena nezamjenjiva regenerativna funkcija, onda je „vraćena“ ili prinuđena na neravnopravan položaj. Ponovo se uspostavlja stanje u kome je muškarac hranitelj, a žena sve drugo. U periodu transformacije u oblasti privrede, odnosno u vrijeme prelaska od ekstenzivnog načina proizvodnje na intezivni, čiju osnovicu čini nova tehnika, izazvan je i proces redukcije radne snage i tako žena postaje limitirajući faktor stepena zaposlenosti. Neravnopravna u pogledu obrazovanja, kvalifikacije, društvene angažiranosti i odsutnosti žene iz centara socijalne moći i centara odlučivanja i njena apstinencija i uzdržavanje od društvenih poslova, nisu mogli da se ne odraze na njen socijalni, radni i samoupravni status. Sedmo, tehničke inovacije i dostignuća u pogledu mogućnosti oslobađanja energija i vremena žene, pretpostavljalo se da su stvorili pretpostavke da se žena ravnopravno uključi u društveni život.

Nema sumnje ta produžena moć čovjeka predstavlja svojevrsnu revoluciju jer se time žena oslobodila „kućnog ropstva“ i i prljavih poslova koji su hiljadama godina određivani kao ženski poslovi, nedolični muškoj prirodi, neprimjereni muškoj sujeti.

Misliti u starim kategorijalnim shemama i na stari način u vrijeme, reklo bi se, nove civilizacije, čini se i jest jedno od osnovnih pitanja. Gledano u povijesnoj retrospektivi, može se pomisliti: „šta žena još hoće?“ U takvom kontekstu razmišljanja, žena je izvedena na novi povijesni pijedestal, pravno i deklaratorno ravnopravna, bonificirana kao majka i radnica, oslobođena tereta prošlosti u pogledu kućnih poslova, otvorena joj je mogućnost pune lične i statusne afirmacije itd.

Međutim, upravo se tu taloži i koncentriše tradicionalni način mišljenja i klasne svijesti koja se prelama kao da je ženi nešto sa strane podareno na račun generički suprotne grupe. Kada bi, i ako bi žena ostala trajno na istom stepenu razvijenosti svojih potreba, od bioloških, do kulturnih i društvenih umnogome bi problem konačno bio razriješen. Međutim, žena tek danas postavlja svoje prave ljudske zahtjeve, za razliku kada je postavljala egzistencijalne. Dijalektika njenih potreba je intenzivnija jer je istorijski „zakasnila“, zaostala, a njenim interesovanjem, izlaskom iz kućnog ropstva, tek da počinje revolucija i sasvim očekivano se njene potrebe brzo šire. U prošlosti, žena je svoje opstojanje i poziciju gradila, uglavnom, na ličnom planu. Tu je glavni odbranbeni mehanizam bila njena generička priroda, ali to je lični nivo čiji je domet uvijek ograničen, a nesigurnost na grupnom i globalnom planu je logička posljedica. feministički i sufražetski pokreti i programi su stvar prošlosti i svako posezanje za takvim instrumentima borbe, uslovima, pogotovo kakvi su naši, više su promašaj nego uspjeh. iz neravnopravne pozicije izazivati i pozivati se na borbu, u svakom pogledu, sa jačim partnerom nije put našeg vremena – emancipacija nije pitanje samo žene.

Novi zahtjevi žene nisu molba za privilegijama i bonifikacijama samim faktom što je žena, nego traženje da joj se prizna pravo nagrade prema radu u svim okvirima, socijalne organiziranosti. Dakle, da joj se nagradi rad u vršenju multifunkcija društvene vrijednosti. Međutim, još uvijek se taj istorijski zahtjev žene pokušava reducirati na kategoriju zahtjeva nemoćne i nesposobne socijalne kategorije. S druge strane, mnoge njene funkcije, iako društvene,

vraćaju se na okvire privatnog, kao sfere privatusa, od čega društveno nema stvarne koristi i od tuda nema ni interesa da takav rad nagradi i prihvati kao društveni rad. Tako stoji u porodici gdje se klasno konzervativna svijest muškarca najviše manifestira, svijest po kojoj su poslovi žene poslovi drugog ili trećeg reda jer su nevidljivi, prosti, sitni i prljavi. U društvu, njena generatorska funkcija je stvar njene intime: rađanje, odgoj, obrazovanje i pripremanje djece je na neki način koncipirano i danas kao i u davnoj prošlosti. Nema ni potrebe podsjećati da je u prošlosti odgoj djeteta, podizanje i vaspitanje, predstavljalo privatnu stvar u pravom smislu. Dijete je, pored ostalog, odgajano da bi naslijedilo i zamijenilo roditelje u starosti, i tako kompenziralo uloženi trud i energije. Međutim, danas je dijete, tako reći, od rođenja „društveno dijete“, jer se privatna sfera drastično smanjuje i tako reći nestaje u korist javne. Ostaje još samo psiho-emosivna satisfakcija, a sa stanovišta razuma, dijete se priprema za korisnog člana društva. Prema tome drastična je nesrazmjera između ulaganja i očekivanja koristi.

Tako smo prethodno skicirali i osmislili socijalnu situaciju i došli do zaključka da svako oslanjanje na teorijska osmišljavanja iz dalje prošlosti mogu imati samo uporedno-vremensku i metodološku vrijednost, a naša polazna pretpostavka je da ukupnost socijalne stvarnosti u sferi društvenog življenja moramo posmatrati i procjenjivati sa novog horizonta. Ko može oboriti argumente da je učinjena revolucionarna transformacija ženskog statusa, pogotovo u socijalističkim zemljama. Mnoga centralna pitanja „ženskog pokreta“ su davna uspomena ali se problem postavlja na novoj povijesnoj razini. Diskriminacija žene je sasvim nova, suptilnija i ne tako vidljiva i drastična kao nekad ali nije iščezla. Brak i porodica su posebno pitanje, koje nismo mogli ispustiti iz kruga našeg interesovanja, iako porodica nije bila predmet našeg istraživanja.

Odakle god da pođete u analizu ženskog statusa, dođete pred pitanje šta je sa porodicom i brakom. Sudbina žene je vezana za brak i porodicu „od početka“ do našeg vremena. Tu je i porobljena i stabilna. Sva naša saznanja prije istraživanja, a to se pokazalo i u našem slučaju, upućivala su na zaključak da žena još uvijek osjeća najčvršće tle i najsigurniji okvir življenja u braku bez obzira što je tu najprije porobljena i što se tu stepen njenog minornog položaja uvijek najsnažnije odražavao. Tu je njena raskrsnica u istoriji. Uspjeh u braku

je uspjeh u životu, dakle, uklon u najsigurniji oblik socijalne organizacije. Novina je u našem vremenu da žena traži takav uklon iz dva prosta razloga: Najprije što u tom okviru najuspješnije može staviti u funkciju svoju generičku prirodu – od seksa i šarma do lukavstva, invencije i samomanipulacije. Tu je najviše mogućnosti da žena manipulira svojim prirodnim sposobnostima – više nego u drugim okvirima. S druge strane, klasno-buržoaski moral i njemu primjeren svijest primoravaju ženu da potraži čvrsti zaklon koji će biti i pravno sankcionisan. Kao što ćemo vidjeti, respodenti iz našeg uzorka su izvanredan primjer. Naime, obrazovane žene, ekonomski i društveno sigurne više preferiraju sigurnom radnom mjestu nego sigurnosti koju nudi stabilan brak. I obratno, kategorija žena sa nižim kvalifikacijama, stepenom obrazovanja i sa manjom socijalnom stabilnosti se bez dvojbe opredjeljuju za brak kao društveni okvir ženskog stabiliteta.

Međutim, u svijetu uopšte, pa i u našoj stvarnosti, tradicionalni brak i stari oblik porodice su iz temelja uzdrmani, ako nisu u procesu raspadanja. I za taj proces kao logičku posljedicu epohalnih promjena u novoj civilizaciji, žena je na neki način izvedena pred sud istorije, kao uzročnik i odgovorna za sudbinu tog tradicionalnog oblika socijalne organizacije. Po jednim, uzrok raspadanja braka i porodice je uvođenje žene u javni život, radni proces i socijalni kvalitet. U tom viđenju žena je senzibilnija, emotivno osjetljivija i više podložna da u komunikaciji razore norme ponašanja kakve nalaže tradicionalni brak. Po drugima, žena je nezamjenjiva u funkciji majke, odgajateljice, vaspitača i tako odgovorna za regeneraciju vrste koja se reprodukuje, još uvijek, u okvirima braka. Tako se povijesni kompleks odgovornosti žene za čuvanje normi javnog morala i za regeneraciju podmlatka održava i permanentno snaži. Ni jedno ni drugo nije stvar generičke sposobnosti i privatna stvar jer ni jedno ni drugo nije usko locirano i vezano za brak i porodicu, nego su prije svega društveno određeni. Tako smo markirali najbitnije socijalne procese i pojave, u okviru čega su se tokom izučavanja i analiza iskustvenih sadržaja – kretala i naša razmišljanja.

U opšti koncept kako smo ga naprijed izložili bilo je nužno situirati naš osnovni istraživački zadatak, jer nas nije zanimalo fenomen u ukupnosti nego u društvenom prostoru Bosne i Hercegovine sa svim specifičnim, naslijeđenim iz istorije ili reprodukovanim u aktuelnosti.

Sam naslov studije: „SAMOUPRAVNI I RADNI STATUS ŽENE U BOSNI I HERCEGOVINI“, upućuje na sadržaj. Iz hipotetičkih okvira i sadržaja vidljivo je da smo u intezivnu analizu uveli: Prvo, status žene u ukupnom samoupravnom konceptu sa posebnim naglaskom na sferu ideologije i politike. Drugo, status žene u procesu rada gdje je njen položaj najvidljiviji. Sve druge dimenzije stavili smo u funkciju ova dva pitanja i ispitivali smo ih u korelaciji sa samoupravnim i radnim statusom. Još u projektu smo naznačili da na status žene, pored opštedruštveno ekonomskih i kulturnih determinanti, intervenirajuću snagu imaju:

- tradicija i negativna socijalna inercija u prostoru Bosne i Hercegovine;
- ostaci klasne svijesti i refleksija konzervativne tradicije čija se snaga utjecaja posebno ispoljava u braku i porodici;
- utjecaj tradicionalne porodice na društveni status ženskog stanovništva, dakle, korelacija statusa u porodici i statusa u društvu;
- obrazovanje kao statusna dimenzija u procesu nastajanja laicizma i diletantizma u vršenju društvenih poslova.

Svi drugi elementi koje smo analizirali imaju marginalnu vrijednost, o čemu je bilo govora u prethodnim izlaganjima.

Metodološki smo išli ovim redom:

Prvo smo analizirali stanje da bismo dobili bar približnu sliku o onome što nas je u istraživanju zanimalo. Zatim, aktivnost i pretpostavke društvene aktivnosti, i najzad utjecaje onih činilaca, spoljnih i unutarnjih na ukupan položaj žene.

Tako izgleda osnovna skica jednog pristupa u istraživanju položaja ženskog stanovništva, odnosno jedne statusne grupe žena u fiksiranom prostoru.

Bio bi veliki rizik ovdje izlagati rezultate istraživanja jer izlagati djelimične rezultate, značilo bi stvarati nepotpunu sliku čak i o onome do čega smo došli u okviru našeg rada. S druge strane nepotpuni podaci i činjenice koje bismo ovdje mogli naznačiti, mogu da navedu na pogrešan zaključak i pogrešno izvlačenje vrijednosnih sudova o tako delikatnom, a uz to i složenom društvenom fenomenu. Zbog toga ćemo ovdje završiti naše izlaganje, a čitaoca upućujemo na našu studiju u kojoj se analitički i eksplikativno izloženi rezultati našeg rada.